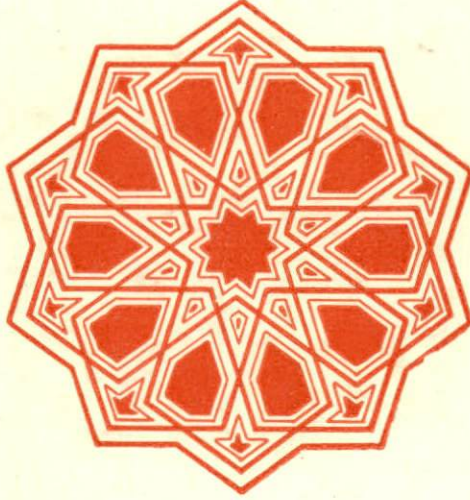

10

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1963

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ — 1963 Tel : 10 54 04

Yıl: 1963

Cilt: XI

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
YILDA BİR ÇIKARILIR

1963

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ — 1963 Tel : 10 54 04

İ Ç İ N D E K İ L E R

	<u>Sayfa</u>
Albert GABRIEL (Çeviren: A. FIRTINALI)	: <i>Türkiye'de Türk Mimarisi</i> 1
Ord. Prof. Suut Kemal YETKİN	: <i>Türk Resim Sanatının Menşei Hakkında</i> .. 5
Doç. Dr. Abidin İTİL	: <i>Buddha Tanrısı Reddetmiyor mu?</i> 11
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Die Modernisierung der Türkei und die Pioniere der Modernen Türkischen Denker</i> 17
Ord. Prof. Hilmi Ziya ÜLKEN	: <i>Türkiye'nin Modernleşmesi ve Bu Hareketin Öncüleri Olan Türk Düşünürleri</i> 27
Prof. Dr. Bedi Ziya EGEMEN	: <i>Ölüm Üzerine</i> 31
Prof. Dr. Mehmet TAPLAMACIOĞLU	: <i>Lâyiklik İlkesi ve Türkiye'deki Durum</i> 35
Doç. Dr. Cavit SUNAR	: <i>Dinin Temeli İlimdir</i> 55
Hıfzırrahman Raşid ÖYMEN	: <i>İslâmiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri</i> .. 61
Dr. İsmail CERRAHOĞLU	: <i>Kur'an-ı Kerim ve Hanîfler</i> 81
Dr. Talât KOÇYİĞİT	: <i>Kitap ve Sünnette Nesh Meselesi</i> 93
Prof. James ROBSON (Çeviren: Dr. Talât KOÇYİĞİT)	: <i>Hasen Hadislerin Çeşitleri</i> 109
İsmail ÜNAL	: <i>Kale Anahtarları</i> 119
Doç. Dr. Abidin İTİL	: <i>İndra-Dharma</i> 153
Prof. Dr. Mehmed TAPCAMACIOĞLU	: <i>Tanıtmalar</i> 171

İSLÂMİYETTE ÖĞRETİM VE EĞİTİM HAREKETLERİ

I

Hıfzırrahman Raşit ÖYMEN

Dinin hayat şekillerini - hiç değilse muayyen çağlarda-kapsıyan bir kuvvet merkezi olduğu göz önüne alınrsa eğitim ve öğretim faaliyetlerinin bu kaynaktan mülhem olmaması düşünülemez. Gerçekten doğuda olduğu kadar, batıda din, eğitim ve öğretim kuruluşlarına yüz yıllar boyunca hâkim olmuş ve bu karakterini 19. yüz yıla kadar denebilir ki aralıksız devam ettirmiştir.

Eğitim ve öğretim tarihî seyri ve tekamülü içinde dinin bu umûmî etkisini belirttikten sonra İslâmiyet bakımından bu faaliyetleri kavramak için takip edilecek yolların başında İslâmın zuhurunu gerektiren sebepler, insan ruhu ve topluluk üzerindeki tesirleri ve meydana getirdiği kuruluşları bir arada mütalaa etmeğe ihtiyaç vardır. Bu temel bilgilere ise, önce İslâmın ana kitabı olan Kur'an-ı Kerim ve onun ruhunu aksettiren Peygamberin açıklamalarına nüfuz etmekle varılır. Bir kelime ile bu aydınlık, İslâm düşüncesinin aslî kaynaklarına baş vurularak elde edilir. Bunun bir zarûreti ve neticesi olan eğitim ve öğretim hayatı üzerindeki çalışmaların ilmî araştırmalar yönünden ele alınışı ise sonraki yüz yıllarda cereyan ettiği ve hususiyle ilmî metodların kullanılması suretiyle yüze çıkarılan öğretim ve eğitim tarihi tabloları yüz yılımızın berisinde kaldığı için bu gerçeklerin umûmî kültür tarihi sahifelerinden çıkarılıp değerlendirilmesi ilk merhaleyi teşkil etmiştir. Bu sebeple İslâm tarihinin kültür ve eğitim hareketlerini de içine alarak inceliyen eserler, konumuza umûmî hatlariyle toplu bir bakış imkânını sağlamış olur ki bu temel katla ilgili bilgileri derleyen eserlerden biz de, kaynak notları halinde faydalanmağa çalışacağız. Ancak bu yazı, doğrudan doğruya öğretim ve eğitim hareketleri çerçevesinde kalacağı için, İslâmın, başka dinleri aşan, devrinin türlü sahalardaki buhranlarını karşılayan kısımlarına, dolayısıyla ve yer yer mukayeseler yapmak suretiyle temas etmekle yetineceğiz.

Bu açıklamadan sonra başta İslâmın öğretime ve eğitime verdiği değerın önemine işaret etmek istiyoruz. Bilinmektedir ki İslâmın elçisi Hazret-i Muhammed'e gelen ilk vahiy cümlesi "yaratan Tanrının adıyla oku!" buyruğu olmuş⁽¹⁾ ve bu emre "O, insana bilmediğini öğretti." âyetleri eklenmiştir⁽²⁾. Bu ilk hitabı candan benimseyerek değerlendiren Peygamber yine görüyoruz ki, erkek olsun, kadın olsun, bütün müslümanlara ilmi öğrenmenin farz olduğunu ileri sürmüştür⁽³⁾. Kur'an'ın ilk ilhamına uyan Peygamber, bu hadîsi ile (diyebiliriz ki) umûmî öğretimin ve ilim ihtiyacının temel kanununu vazetmiştir. İslâmın elçisi, bu vazifeyi, bu inancı sadece sözü ile değil, bilfiil önderlik ve rehberlik etmek suretiyle de benimsetmek ve gerçekleştirmek yolunu tutmuş ve Medine de inşâ ettirdiği mesciddeki derslerinde ilk islâm öğretmeni ve terbiyecisi olduğunu davranışları ile de göstermiştir.

"Kur'an'ın ilk dersleri, kıraati idi. İlk muallim Hazret-i Nebî idi. Hazret-i Nebî Kur'an'ı sahabeye öğretmişti. Sahabe dahi Kur'an'ı - ana binâ olunan yahut andan teşa'ub eden ilimlerle beraber - halka öğretmişlerdi⁽⁴⁾.

1 Alak sûresi, âyet 1

2 Aynı sûre, âyet 4-6

3 Hadîs. Taleb-ül-ilmî farizetün alâ külli müslimin ve müslimetin.

4 Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, cilt:3, sh. 395

“Bizzat Peygamber, camide oturur ve etrafını halka şeklinde alan cemaatı aydınlatırdı. Peygamberi dinliyenler hadisleri 3-4 defa tekrar edip ezberlerdi (5). “Talim ve Tedris, kölemenler, cariyeler, muhanisler ve saireye varıncaya kadar - Sunûf - û nâsın cümlesine teşmil edilmişti”(6). Bu tutumun, temel görüş ve açıklamaları, sadece yazımızın başında belirttiğimiz âyet ve hadis buyruklarına inhisar etmemiş, belki bu yön sürekli şekilde daha bir çok âyetler ve hadislerle de kavileştirilmiş ve sürekli şekilde beslenmiştir. Bunları bir araya getirdiğimiz zaman bu yargıyı mühimsemekte tereddüd edemeyiz. Kur’an’ın sahifelerini çevirdikçe “yaratana Tanrının adı ile oku!” emrinden başka “ey Muhammed, de ki bilenlerle bilmiyenler bir olur mu?”(7) yine başka bir âyette “kalkın şuraya geçin ki Allah gerçekten inananları ve kendilerine bilgi verenleri de derece derece yükseltsin !”(8) diye buyurulmaktadır. Bu da, bilenlerle bilmiyenlerin taşıyacağı değer farklarını daha açık bir hale koymaktadır. Yine bu gibi uyarılara değinilerek denilmektedir ki : “Biz, size âyetlerimizi okuyacak, size kitabı ve hikmeti öğretecek ve bilmediklerimizi bildirecek bir peygamber gönderdik”(9). Bu manevî öncülüğü değerlendirirken “de ki ! Ey Tanrım benim bilgimi arttır!”(10) âyetini de görüyoruz ki bilginin üretimine insan hesabına ana dilekler arasında özellikle önem verilmiştir. Yine Nahl suresinin 43 üncü âyetinde “Eğer bilmiyorsanız ilim ehline sorun!”; Peygambere “Tanrının adı ile oku!” diyerek başlayan Alak suresinin bu cümleden sonra gelen 4. üncü ve müteakip âyetlerinde de “O, kalemle yazmayı”, “insana bilmediklerini öğretti” ifadelerini buluyoruz. Kur’an sahifelerinde yer alan bu hükümlerden başka Peygamberin bu esasları aşılacak ve yaymak için etrafına açıkladığı görüşlerinde de ilme, öğretime ve eğitime ne kadar geniş ve esaslı bir yer ayırdığı onun hadisleri üzerinde durulduğu zaman açıkça meydana çıkmaktadır. Yukarıda işaret ettiğimiz (erkek-kadın) bütün müslümanlara ilmi talep etmek farizesinden başka bir çok hadisler, en makbul ve en değerli insanların, ilmi arıyanların ve yayanların olacağına işaret etmektedir ki bunların belli başlılarını burada da hatırlatmaktan kendimizi alamıyoruz: “sizin en hayırlınız Kur’anı öğrenen ve öğretenidir (11). Aynı meâlde “sizin en efdaliniz, Kur’an’ı öğrenen ve öğretenidir”(12), “Kur’an yedi harf üzerine indirilmiştir. Bunların en kolayından başlayarak oku!” (13), “Çin de de olsa, ilmi arayınız!” (14), “Beşikten mezara kadar öğreniniz !”, “Peygamberlerin veresi âlimlerdir.”

Bu hadislerden bir kısmının isnad dereceleri farklı olmakla beraber hepsi ilme verilen değeri açıklığı ile belirtmektedir ki bu maksada delâlet etmeleri bakımından buraya alıyoruz: “İlmi öğrenme yolunda koşmak Tanrı indinde yüz gazveye katılmaktan daha makbuldür”. “Allah bir kimse hakkında bir hayır dilerse onun ilmini arttırır”. “Peygamberlik derecesine en yakın olanlar ilim ve cihad ehlidir”. “Kıyamet günü ülamanın mürekkebi, şehitlerin kanı ile tartılır”. “İnsanların en faziletlisi mü’min olan âlimdir”. “Ümmetinden bilenler ve öğrenenler dışındaki insanlardan hayır gelmez.”

Peygamberi takip eden halifeler, sahabeler ve mütefekkirler de bu zihniyeti yaymak için çevrelerinde sözleri ve davranışları ile, yarış edencesine, beyanlarda bulunmuşlar ve gayret göstermişlerdir. Bilhassa Hazret-i Ali ilmin değeri üzerinde en çok ısrar edenlerden biri olmuş ve

5 İslâm Ansiklopedisi, Cüz 78-79 sh. 47

6 Medeniyeti-İslamiye Tarihi, C. 3. sh. 404

7 Zümer suresi, âyet 9: Hel yestevi’llezine ya’lemünê ve’llezine lâ ya’lemün

8 Mücadile sûresi, âyet 11

9 Bakara sûresi, âyet 150 ve 151’in kısmı

10 Taha sûresi, âyet 114

11 Hazret-i Ali’den naklen (Hadis-i şerif)

12 Hazret-i Osman’dan naklen (Hadis-i şerif)

13 Hazret-i Ömer’den naklen. Adâb-ül-muallimin li-ibni-Sahnûn adlı risaleden.

14 El-Buhari I, 28. Tarihu Terbiyet-il-İslâmiyye, Dr. A. Şelebi, İkinci baskı sahife:242, Kahire 1960.

İslâmiyetin mücadeleli geçen ilk safhalarında yararlık gösterdiği gibi, ilmin değerini tanıtmak için de ön safta yer almıştır. Nitekim "İlim, maldan hayırlıdır", "Bana bir harf öğretenin kulu ve kölesi olurum" sözleri onundur. Bu yöndeki ısrarlı telkinleri ve öğütleri bakımından denebilir ki hiçbir dinin öncüsü O'nun gibi esaslî şekilde öğretim konuları üzerinde durmamış ve umumî maarifi yüzyılımızın gerçekleştirmek istediği demokratik mânasıyla İslâmiyet kadar yaygın bir sahaya kısa zamanda intikal ettirememiştir. Nitekim Hıristiyanlık esasları zuhurundan ancak 3-4 asır sonra tedvin edilebilmiş ve Avrupadaki öğretim müesseseleri de gene altı asır sonra genişlemeğe elverişli ölçüde kurulabilmiştir. Hattâ ilk zamanlar ilimden kaçınmak için Eski Yunan kültürünün ilmî merkezliğini karşı sahillerde temerküz ettiren İskenderiye Okulundan uzaklaşıp, manastırlarda çile doldurup dünyaya gözlerini kapayan bir yola sapılmıştır. Bu durum İslâmın Endülüs'e yayılışına kadar hemen hemen devam etmiştir. Ve İslâm ilmiyle temasa geldikten sonradır ki ilk çağ Yunan felsefesi ve ilim hareketi sahasında aydınlanma yolunu bulmuş, öte taraftan Haçlı seferleri neticesinde İslâm medeniyetinin ve hayatının üstünlükleriyle karşılaşarak bir intibak devrine girilmiştir. Ayrıca Hıristiyanlık ilk devrelerde hattâ ortaçağ boyunca ruhban sınıfının yetiştirilmesine inhisar ettirilen öğretim kuruluşlarına ehemiyet verdiği halde İslâmiyet cami, mescid gibi yerlerden başka çölde, sokaklarda ve kısa zamanda meydana gelen *Küttab* okullarında türlü vesilelerden ve fırsatlardan faydalanılarak bütün halka kapılarını açan bir öğrenme ve öğretme seferberliğine girişmiş, camiler bir umumî öğretim müessesesi halini almış, kısacası Hıristiyanlıkta rahiplere has olan ve manastır içinde yatılı, dünya ile irtibatı kesili müesseseler yerine İslâmda halka şamil ve dünyaya sırtını çevirmeyen bir istikamette yetişme yolları hareketli halde tutulmuştur. Halbuki bu durumun elverişli ortamı İslâmdan önce yaygın değildi. Hülefâ-yı Râşidîn'den Ömer, Osman, Ali'nin İslâmdan önce okuma yazma öğrendikleri ve Kureyş Kabilesinde bunların sayısının 17 yi geçmediği, keza Evs ve Hazreç kabilelerinde ancak raslanan mahdut okur yazarların dikkati çektiği ve daha çok Yahudilerin Arapça okuma-yazma ile meşgul olduklarına Belazuri'nin "Fütühül Buldan"ında raslanmaktadır. Ayrıca "Bedir" Muharebesinde esir düşen bazı Yahudilerin 10 müslümana arapça okuma öğrettiği takdirde azad edilmeleri için alınan karar okuma da yazmaya verilen önemi göstermektedir.

Bu hareketli başlangıçla Arap yarımadasının dışına taşan İslâmiyetin kuzey doğu ve batı istikametlerine üç koldan yayılış sırasında Hz. Peygamberin bu görüş ve direktiflerinden mülhem olan sahabeler ve kumandanlar bu uğurda girdikleri yerin kültür durumlarına da dikkat ederek yeni kuruluşların öncülüğünü yapmışlar ve nihayet Abbasiler ve Selçuklar zamanında tercüme akademileri, zengin kütüphaneler, yüksek dereceli okullar ve zamanın üniversite vasfını taşıyan ilmî merkezleri meydana getirmekte gecikmemişlerdir. Bu merkezlerin kuruluşuna ayrı ayrı işaret etmeden önce bir nevi merhaleler silsilesi olarak şu sıra üzerinde öğretim ve eğitim örgütlerini değerlendirebiliriz:

- 1 - *Mescit, Cami* 2 - *küttab* (İlkokullar) 3 - *Medaris* (Medreseler)
- 4 - *Bayt-ül Hikmeler* (Saray ve konak okulları) 5 - *Kütüphaneler* 6 - *İlim, edep ve münazara meclisleri* 7 - *Seyahat ve seferler yolu ile öğrenim*.

Bunların başında şüphe yok ki Peygamberin ilk açık derslerini verdiği mescit dersleri yer almaktadır. Ve kendisinin ilk öğretmen ve mürebbi sıfatını taşıması, Kur'an-ı Kerimi tefsir etmesi kadar O'nun mâna ve maksadını aydınlatıcı rehberliği buradan yapmaya başlaması Medine'yi, özellikle hadîs bilgileri ve İslâm tarihinin ilk kaynak bilgilerini inceleme merkezi haline getirmiştir. Bir yandan esirler, öte yandan İslâmiyeti kabul edenlerin ve İslâm bilginlerinin, türlü heyetlerin Medine'yi ve sonra da Mekke'yi ziyaret etmeleri Hicaz Bölgesini Kur'an ve hadîs bilgilerinin bir araştırma merkezi haline getirmiştir.⁽¹⁵⁾

Daha sonra kurulan Kûfe, Bağdat ve Basra mescitleri türlü görevlerinden, Kur'an ve hadîs bilgilerinden başka dil bilgisi (Sarf ve nahv) usul ve adâbına göre Kur'an tilâveti ve mezhepler münasebeti ve kelâm münakaşaları üzerindeki bilgilerle şöhret bulmuştur. Bağdadın tesisi ve Halife Mansur (754-775) ve Me'mun (813-833) zamanlarındaki geniş tercüme faaliyeti ve nihayet Selçuklular devrinde devlet maarifini sistemleştirmeye doğru giden "Nizamiye" medreselerinin kuruluşu, Bağdat'ın ilmî şöhretini geniş bölgelere tanıtmaya ve yaymaya müessir olmuştur ki büyük İslâm mütefekkirlerinin, filozoflarının yetişmeleri ve müsbet ilimlere de değer veren gelişmeler bu arada batı dünyasına Sicilya ve Endülüs üzerinden sirayet eden bir güç kazanmıştır.

Küttâp okulları, İslâmiyetin daha ilk devresinde başlayan umûmî maarif hizmetindeki görevini, mahallî okul tipinde şekillendirmiş ve yaygın bir müessese olarak bugün dahi Trablusgarp gibi İslâm devletlerinin iç bölgelerinde (Fizan) kesif bir halde faaliyetine devam etmekte bulunmuştur (16). Bu okul tipinin İslâm ülkelerinde ilk okuma yazma müessesesi olarak hareketli bir hayatı vardır. Fatih'in İstanbul'da kurduğu meşhur medreseleri yanında bir de "Sıbyân" okulu açtırması ve daha önceleri erkek ve kadın hafızlar ve hocalar tarafından idâme edilen mahalle okullarının bu görevi incelenirken Küttâp okullarından gelen bir geleneğe dayandıkları görülür. Serbest öğretim ücretinden, karşılıklı sözleşmelerden, yardım, bağış ve himayelerden başlayan bu özel teşebbüs, aslında İslâmın umûmî maarif vazifesinden doğmuş, yazımızın başında belirttiğimiz gibi, Peygamberin "erkek olsun, kadın olsun, bütün müslümanlara ilmi talep etmek farzdır" düsturunun realizasyonu arasında küçük çocukların yetiştirilmesine düşen ilk kademesini teşkil etmiştir. Başlangıçta hocalarının mütevazî hayat ölçüleri ve şahsi teşebbüsleri ile ilgili bir kuruluş olmakla beraber, umûmî bir alâka ve himâye ve umûmî maarifin bu günkü anlamı ile mecbûrî ilk öğretimin nüvesini teşkil etmiştir. Şüphe yok ki eski Romalılarda ve İsrail'de görüldüğü gibi babanın öğretim vazifesinin İslâmiyette dinî bir mükellefiyet diye kabul edilmesinin de bu gelişmede büyük hissesi olmuştur ve ayrıca İslâmiyet, bu mükellefiyeti vakti-hali yerinde olan sınıflara hasretmeyip zengin olsun, fakir olsun, bütün müslümanlara teşmil etmiştir. Bu şumûllendirme fakir çocuklar için (Küttâb-ı Sebîl) parasız okul tiplerini de yaratmış, vakıf okullarının meydana gelmesine tesir etmiş ve bu hizmette kültürsever hükümdarlar, emîrler ve ileri gelen erkân, bunların zevceleri ve kâhyaları, hatta köleleri tarafından da bu hizmet belli başlı bir hayır müessesesi halinde gelişerek, son yüz yılların umûmî maarif ve devlet maarifi müessesesine intikal etmiştir. Böyle muazzam bir savaşın ve gayretin içinde karşılaşılan türlü müşküller ve tereddütler de bu arada şüphesiz eksik olmamıştır ki, bunların daha başlangıçta halli işleri, kadıların ve ilmî hayata rehberlik edenlerin doğrudan doğruya vazifeleri arasında yer almıştır. Bu meseleler ve yetiştirme problemi üzerinde İslâmiyetin ne kadar hassasiyetle durduğunu, öğütler vermeğe ve tedbirler bulmaya çalıştığını göstermesi bakımından incelemeye değer ki Kayrevalı Ebu'l-Hasan bn. Muhammed al- Kâbisî (935-1012 milâdî) eserinin (Tafsîlü Ahvâl-il Muallimîn) bölümünde bu konudaki soruları ve yorumları ayrı bir bahis halinde ortaya koymaktadır. Bu eserin bir yazma nüshası, Paris'te bulunmuş ve (Regles de Conduite Pour les Instituteurs et les élèves) adıyla Fransızcaya da tercüme olunmuştur. Eserin yazma nüshasını Paris'te gören ve "doktora tezi" olarak üzerinde işleyen Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi hocalarından Dr.A. Fuad el-Ehvânî, Kâbisî'nin eserini mihver yaparak (İslâmiyette terbiye) yahut (Kâbisî'ye göre öğretim) (17) adlı kitabını, genişletmek suretiyle bastırmiş, Kâbisî'nin ve İbn Sahnûn'un risâlelerini de bu kitaba iktibas ederek eklemiştir.

16 Bu konuda bak. Wilhelm Hoenerbach, *Eriehungswesen im Fezzan, seine Entwicklung bis 1955*, Die Welt des Islams, VIII, NC 1-2, s.7.

17 Et-terbiyetü fil-İslâm ev Et-tâlim fi re'yil-Kâbisî, Elkahire, 1955. Kâbisî'nin adı geçen risâlesi Fakültemiz son sınıf öğrencilerinden Süleyman Ateş tarafından, bastırılmak üzere, Türkçeye çevrilmiştir.

Öğretim ve eğitim hayatı ile ilgili bir çok soruların cevaplarını veren Kâbisi'nin risâlesinden buraya aldığımız şu satırlarda umûmî öğretim vecibesine karşı ne kadar köklü bir alâka gösterildiğini ve İslâmın ilk yüz yıllarında ortaya çıkan meselelere nasıl rehberlik edildiğini de türlü misallerle görüyoruz:

“Çocuğuna Kur'an öğretenin faziletine dair soruna gelince bu hususta Resullulâh Aleyhisselâm'ın 'sizin hayırlınız, Kur'anı öğrenen ve öğretenidir' sözü sana yeter! Çocuğuna Kur'an öğreten kimse bu fazilete dahildir. Eğer dersin ki: o bizzat kendisi öğretmiyor, fakat çocuğuna öğretecek birini tutuyor. Bil ki o adam, çocuğuna Kur'an öğretmek için mal sarfediyorsa bizzat kendisi öğretiyor demektir. O zat, bu öğretmesi ile yüce Tanrının izniyle hayır işlerine koşanlardan olur. Çünkü bu, babanın çocuğuna Kur'an öğretmek hususundaki hâlis niyetinden ileri gelir. Çünkü onlar, babalarının kendilerine öğrettiklerinden başkasını bilemezler.”

Babaların, babalık vazifelerinin başında yer alan öğretme ve yetiştirme hizmeti ve bu yolda hayırlı insan vasfını kazanma mazhariyetini, Peygamber cariyelere ve kölelere de öğretme ve okutmayı aynı derecede sevaba nail olma derecesi ile değerlendirmiştir ki sınıflar arasındaki büyük farkları kaldırmaya hedef tutan Hıristiyanlığın uzun yüz yıllar boyunca sağlıyamadığı bu zihniyeti İslâmiyet daha başlangıçta temel prensipleri arasına almış ve okumayı köleler için de bir hak ve vazife gibi değerlendirmiştir. Peygamberin şu hadîsi bunu açıkça belirtmektedir:

“Hangi adamın ki yanında bir cariyesi vardır; onu öğretir, tâlimini güzel yapar; terbiye eder; sonra, azâd eder ve onunla evlenirse o adam için iki ecir vardır. Ve hangi köle, efendilerinin hakkını ve Rabbinin hakkını verir, onun için de iki ecir vardır”. Şimdi cariyesine öğreten, tâlimini güzelce yapan ve Peygamberin bu hadîsinde söylediklerini yerine getiren kimse iki sevap alırsa, çocuğunu öğreten ve onu talim ve terbiye eden kimse de, elbette çocuğu için öyle güzel bir iş yapmış olur ki bu yüzden ona, kat kat sevap verilmesi umulur (18).

“Çocuğuna Kur'an öğretmekle, çocuk bir ilme nail olur ki o ilim, çocuğun havsâlasında daimî kalır ve en büyük servet ve gıda olur.”

Kâbisi'den önce (Adâbu'l-Muallimin ve'l Müteallimîn) adlı risâleyi yazmış olan İbn-i Sahnûn (19) ise (ölümü 240 h/854 m) “Ben kendi işimle uğraşıyorum. Çocuğumla meşgul olamıyorum diyen bir soru sahibine şöyle cevap vermiştir: “Bu hususta alacağın ecrin, hac, rıbât ve cihâd sevabından daha büyük olduğunu bilmiyor musun?” Nihayet bu vazifenin 19.yüz yılda taammüm eden umûmiyet ve mecburiyet anlayışının İslâmın daha ilk yüz yıllarında, yani 1.000 kûsûr yıl önce, nasıl ciddî bir davranışla ele alındığını aşağıdaki aktüel sorular açıkça meydana koymaktadır:

“Oğlunu mektebe göndermekten imtinâ eden adamı imâm icbâr edebilir mi? Bunda kadın erkek aynı duruma tâbi midir? gibi sorulara gelince; de ki : öğüt verilir ve günaha girdiği söylenir. Babası olmaz da velisi olursa o da icbâr edilir mi? Velisi de olmazsa, çocuğu okutmak veliye mi, imâma mı düşer? Eğer bu çocuğun hiç kimsesi yoksa müslümanların çocuğun malından sarfederek onu okutmaları gerekir mi? Çocuğun malı da yoksa onun okuma masrafını müslümanlar mı ödiyeceklerdir? Yahut mektepte öğretmenin ondan ücret almaması mı icâp eder? Babası olur, malı da olur da mektebe göndermeği düşünmezse, imâm, onu hapsedebilir, yahut döğebilir mi? Bu durumda kalan bir çocuk için, gereken işlemi yapmağa icbâr edecek, kötü şeylerden alıkoyacak bir hükümdarı bulunmayan bir ülkede olursa o zaman durum nasıl olacak? Bu takdirde müslümanlardan bir cemaatın hükümdar yerine geçmelerini (yani hüküm-

18 Tafsilü Ahvâl-il-Muallimin, Kâbisi. (Çev. Süleyman Ateş)

19 Sicilya'nın merkez Palermo şehrinde vefat eden orada medfûn ilk İslâm pedagoglarından (Brokelmann)

darın bu husustaki görevini yapmalarını, meselâ böyle bir babayı hapsedmelerini tecvîz edebilir miyiz ?

Bütün bu sorular ve bunların türlü şekillerdeki tatbikatına ait bir yığın incelikler, İslâmiyetin daha ikinci ve üçüncü yüz yıllarında ele alınan ve halka maledilerek karşılık tedbirleri bulunan meselelerini teşkil etmektedir ki batı Avrupa bu gibi problemlere Hıristiyanlığın zuhurundan 1.000 yıl sonra-bir kelime ile- İslâmiyet ile temasa geldikten sonra, yani Büyük Karl (Charlemagne) zamanında girişebilmiştir. Ancak bu da muvakkat kalmış, ölümünden sonra bu teşebbüs tavsamış ve bir daha ancak Protestanlığın zuhurundan sonra bir davranış ve hareket gücü kazanabilmiştir. İslâma nazaran olan bu farklı durumu biraz daha yakından görebilmemiz için aşağıdaki satırları okumak kâfidir:

“Çocuklar analarından ve babalarından hayat davranışlarına ait kaideleri ve yolları Hıristiyanlık örf ve âdetlerine göre öğrenirlerdi. Herhangi başka bir öğretim ve ders almazlardı. İlk bilgiler dediğimiz şeyler de yoktu. İlk çağlarda olduğu gibi, pratik hayat için orta çağda da böyle şeylere lüzum görülüyordu ve bu sebeple de öğretim organize edilmiş değildi. Hatta bu maksat için hususî bir teşebbüs vesilesi de yoktu. 13. yüz yılın saray ve konak şairlerinin hemen hepsi okumak ve yazmak bilmezlerdi. Orta çağın ilk yarısında bu maharetler onlara tamamen yabancı idi. Bu hususta hâlâ hâkim olan görüş bir zamanlar Got Kraliçesinin çocukları için getirilen öğretime yol verilip, bunun yerine kraliçenin direktifi ile çocuklarının heves ve arzularını silah kullanmakta ve halk anlayışında değerlendirildiği gibi, silâh çeşitleriyle ve silahşorlukla haşır ve neşir olacak bir arkadaş ve silah öğreticisinin seçilmesi asıl öğretime tercih edilmişti”

“Eski Roma kayzerlerinin saray okulundan taklid edilerek kurulan Merowing Handedânının *saray okulu* da uzun müddet yaşamamıştı. Karl Martel’in çocukları isimlerini yazmasını bilmezlerdi. Büyük Karl (Charlemagne)ın ve Sofi Loui’nin bu saray okulunu yeniden açmaları da geçici olmuştu. Ve 40 yaşında iken yazı yazmayı öğrenmeğe teşebbüs eden Kayzer’in tesiri de uzun sürmemişti. Konrad II. nin rahibi ve müşaviri Wipo 11. yüz yılın ortasında Almanların nazarında eğer rahip olmayacaksa bir adama bir şey öğretmenin ayıp sayıldığından şikayet etmektedir. Ve hakikatte de rahip olmak isteyenlerin işini terk edip kiliseye ve manastıra kapanması gerekmekte idi.⁽²⁰⁾

Aynı tarihlerde ise İslâm dünyasına baktığımız zaman modern maarifin öncülüğünü yapacak ve batı üniversitelerinin de yolunu açacak olan ilmî öğretim kuruluşlarını, Selçuklu hükümdar Alp Arslan’ın yetiştirdiği ve himâye ettiği Nizam-el Mülk’ün seri halinde Nizâmiye medreselerini açtığını görüyoruz ki bu fark bütün kesin hatları ile İslâmiyetin umûmî ve ilmî öğretime başından beri ne kadar yer vermiş olduğu gözümüzün önünde tecessüm ettirmektedir. Kısacası Bizans ordularını, emrindeki az sayıdaki kuvvete rağmen Malazgird de yüz geri ettiren büyük Alp Arslan, öte taraftan ilme ve kültüre verdiği büyük değerın yollarını açan bir teşebbüse ve manevi hamlelere en sağlam temeli hazırlamış oluyordu.

Kütüphanelerin kuruluşu ve gelişme seyri

İslâmiyetin, önce dini yayma işi ile uğraşıp okulu sonraya bıraktığı yorumlarına rağmen bu okulların Ömer zamanında açılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bu teşebbüs ona verildiği gibi Cumaya bağlanan Perşembe günü ile okulların tatile girmeleri Hz Ömer’in bir emri üzerine olmuştur. Bu da şöyle izah edilmektedir: Filistinin fethinden dönen müslüman birliklerinin zafer dönüşleri bir Perşembe gününe raslamış ve talebelerde hazır bulunmak için tatil edilmişlerdir. Halife Ömer Perşembe gününün bundan böyle tatil olmasına karar vermiştir. (İslâm Ansiklopedisi cüz 77, s.654.)

20 Prof.Dr.Paul Barth, Geschihte der Erziehung, Sh.186, Orta Çağın ilk yarısında eğitim bahsine bak.

Netekim Hz Ömer'in çağdaşlarından olup sonradan memur ve vali olan Zübeyr bn. Hayya da Taif'de bir mektepte muallim(Muallim- küttab) idi⁽²¹⁾. İslâmiyetin ilk günlerinden beri, Arabistanda okumak ve yazmak öğretiliyordu. "Fakat yazı sanatı Mekke'deki kadar yaygın değildi". "Bedir muharebesinden sonra Mekkeli bir çok esir yazı yazmayı öğretmek için serbest bırakıldı". Kaysariya'nın ele geçirilmesinden sonra al-Curf'a yerleştirilen esirlerinden bazıları mekteplerde (Küttab) larda ders okutmağa memur edildiler⁽²²⁾. Mekke'de yazının daha çok revaç görmesinin bir sebebini, Mekke'nin büyük bir pazar ve ticaret merkezi olması ile de izah etmek mümkündür. Biliyoruz ki Medine, Mekke'ye nazaran tarıma elverişli bir çevre idi. Ticaret ve emtia alış verişi, pazar ve çarşı sayesinde, orta çağ batı Avrupasında da görüleceği gibi, dinî metinlerin ezberlenmesi dışında yazı ve hesap öğretimi yok iken Cenova, Amsterdam gibi ticaret ve liman şehirlerinde hesap ve yazı öğreten mektepler vardı ki bu okullar, kıt'a Avrupasında dünyevî öğretimin ve şehir okullarının da ilk örneklerini teşkil etmiştir. Oralarda da ticaret merkezliği, yazı ve hesap bilmeyi kamçılamağa yaramıştı. Küttâp okullarının sadece çocuklara mahsûs olmayıp bir öğretim seferberliği için yetişkinlere mahsûs merkezlerde de olduğu yine Halife Ömer-ül Faruk'a atfolunan bir karşılaşma sonunda Halifenin verdiği emirle belli olmaktadır: Hz. Ömer, çölde yaptığı bir cevelan sırasında rast geldiği bir bedevîye "Kur'anı iyi okuyabiliyor musun" diye sorar ve bedevî "evet" der. Hz. Ömer "Öyle ise Ümmül-Kur'anı oku" der. Bu sefer bedevîden şu cevabı alır:

"Ben kızlarına yetişemiyorum. Anası ile nasıl baş edeyim?"

Bu cevap üzerine Fatihayı ana zanneden bedevînin hiç bir şey bilmediğine hiddetlenen Ömer bedevîyi döver ve Küttâp okuluna teslim eder. Fıkranın devamı, adamın burada kaldığı süre içinde "Ebced" in kendisine nasıl öğretilmeğe uğraşıldığına ve nesine lazım olduğuna dair, gülünçlü safhaları hikâye eder⁽²³⁾. Bu misal daha ilk Halifeler zamanında Kur'an mihverî etrafında başlayan umûmî ve ilk öğtetim hassasiyetinin ve mecburiyetinin parlak bir delili olarak gösterilebilir. Ancak Irak da "Küttâb" yahut bunun cem'i olan "el-Ketâtip" çocuklara mahsûs bir talim yeri olarak Abbâsiler zamanında kullanılmışdır⁽²⁴⁾. Bugünkü ilkokul anlamına gelen "el-Ketâtip" altı yaşını bitiren çocukların 10 yaşına kadar, bazılarına göre nihayet büluga kadar, devam edecekleri ilk kademeyi teşkil eder. Başlangıçta bu okullar da vaazları ve İslâmın esaslarını takip eden büyüklerden talî ve alî dereceli derslerden ayrı olarak camilerin içlerinde ve bir köşesinde öğretim yaparlardı. Ayrıca cami başlangıçta ibadetten başka, yer yer ve zaman zaman danışma, rey ve karar alma, mahkeme hatta umûmî cemiyet meselelerini müzakere ve istikametlendiren heyetleri kabul gibi ilmî münazaralara ve içtihadlara ve törenlere vasat teşkil etme gibi görevleri de içinde birleştiren hareketli, dinamik bir merkez idi. Fakat bu dinamizmin, ibadetin istediği sükûnet hâlini aşan bir istidat göstermesi ve özellikle çocukların katılması ile gürültünün ve temizliğin gereği gibi sağlanması karşısında ibadet ve dua zamanlarını ayırmadan başka, gerek "Küttâp" okullarının, gerekse yukarı derecedeki medreselerin ayrı ve müstakil bir mekâna sahip olmaları ihtiyacı kendiliğinden ortaya çıkmıştır ki böylece mescitlerin ve çeşmelerin yakınında bazan ona mülhak ve mücavir veya Selçuklu ve Osmanlı devrinde görüldüğü gibi kütüphanesi ve dershâneleri ve ikamet yerleri ile ayrı bir bölüm olarak yukarı dereceli kuruluşlara yol açılmıştır. Mekân bakımından olan bu çıkışla, sokak başlarında mahalle köşelerinde veya bir yığın özel okullara, ana okulu, sıbyan okulu mahalle okulu mahiyetindeki kuruluşlara ve bu suretle muayyen bir ücret karşılığında bir meslek kolunun meydana gelmesine ve gelişmesine de fırsat verilmiştir. Bu ayrılışa kadar, Kur'an

21 İbn-i Hacer, İsbâ, Kahire (1323-I-235). İslâm Ansiklopedisi, Cüz 79, sh.61, Sıbyan Mektepleri maddesi.

22 Tanınmış İslâm tarihi yazarlarının eserlerinde yer alan notlardan. Aynı kaynak, sh.61.

23 Tacü'l-arûs'dan naklen Et-terbiye-fi'l-İslâm, Sh. 64 El-Ehvanî 2.bsk. Kahire

24 Duha'l-İslâm, Ahmet Emin Kahire 1935.

öğretimi, dua ve ibadet yolarını tanıtmak için bir ücret talep etmek yakışık alan bir hareket sayılamazdı. Bu Allah yoluna herkese, her bilene düşen kutsal bir ödev gibi benimsenen bir yöneliş, hasbî bir hizmet idi. Nitekim sonraları dahi, o da, ayrı bir mekân bulmağa ve kiralamaya mecbur kalınmasından başlayarak ve geçim şartları için kullanacağı zamandan kısarak öğretim yapmak zarûreti gibi vaziyetlere dayanılarak veli ile hoca arasındaki sözleşmelere göre münasip bir ücret veya ayniyât verilmesi kabul edilmiş ve bu hususta imâmlar ve kadılar tarafından pek çok yorumlar ve içtihadlar da ileri sürülmüştür ki İmâm Mâlik bu cihetip bir düzene konulmasında en açık ve kestirme yolları göstermesi bakımından başta gelen otoritelerden biri olmuştur. İmâm Mâlik'den sorulması üzerine: “Çocuklar tabii ihtiyaçlarını zaptedemedikleri için camide ders görmelerini caiz görmem” cevabını vermiştir (25). Bunu te'yid eden bir yorum da mescitlerin temiz tutulup, temizliğe uymıyan hallere sebebiyet vermeleri yüzünden çocuklarla mecanin'den (delilerden) korumalarını ve çocukların öğretimi etraf ve esvatdan faydalanarak ayrı bir yer bulunması lüzumunu Peygamberin emretmiş olmasına istinad ettirilmektedir(26). Buna rağmen bazı hocalar, bir müddet daha mescitlerin köşelerinden veya müstemilâtından faydalanmışlar, fakat sonraları müstakil mekâna sahip olma lüzumunu ve zarûretini duyarak, ayrı binalarda, kendi evlerinde veya odalarda, özel dershâneler açmışlardır. Bu durum Bağdat'ın Osmanlı padişahları tarafından zaptından sonra da devam etmiş, nihayet adları da “Küttâp”dan yazı dilindeki “*Mektep*” e çevrilmek suretiyle ıslahata uğrayarak hayat imkânını muhafaza etmiştir. Küttâp okulları hocalarına Irakta verilen (*Molla*) sözü de bir iddiaya göre Türkler vasıtasıyla Farsçadan Arapçaya geçmiştir ki, kadınlar tarafından idare edilen bir kısım Küttâp okulu hocaları için de “*Mollayê*” ve cem'i olarak “*Mollayât*” kullanılmıştır. Öte yandan İslâm memleketlerinde yer yer *muallim*, *müeddîp şeyh*, *fakih hoca* ve *lala* gibi adlara da rastlanmaktadır. Bağdattaki 60 a yakın mahalle ilkokullarını Abdürrezzak El-Helulî (erkek ve kızların) erkek ve kadın hocalarının isimleri ile birlikte İbrahim El-Derubî 'nin (*El Bağdadiyûn*, *Ahbaruhum* ve *Mecalisuhum*) adlı eserden naklen kitabına almakta ve Osmanlı Türkleri idaresinde bu ilköğretim kademesinin İmparatorluk camiası içinde geçirdiği tekâmül safhalarına göre uğradığı değişikliklere de işaret etmektedir.(27)

Bu değişiklikler aslında, Hilâfetin, Yavuz Sultan Selim'le Osmanlı padişahlarına geçmesi, bütün Arap memleketlerinin imparatorluğun hâkimiyeti altına girmesi ile Irak'dan başka Mısır, Yemen, Trablus, Tunus ve Cezairde de yıllar farkı ve hâkimiyet değiştirmeleri ile alâkalı olarak görülmüş, Osmanlı imparatorluğundan koparılmalarından sonra da, İtalyan, Fransız ve İngiliz okul sistemleri ile alâkalı tesirlere marûz kalmıştır. Fakat Küttâp okulları bir nevi özel ve yerli okul olduğu ve ilk kademeyi teşkil ettiği için siyasî hâkimiyetlerden çok kitavî ve bölgevî husûsiyetlere göre şekiller almıştır. Nitekim kuruluş ve yayılış devresinde olduğu kadar, bugünkü İslâm dünyasında da Küttâp okullarının öğretim tutumları, ders ölçüleri, öğretmen ünvanları ve yetişme yolları üzerinde farklı şekillerdeki değerlendirmelere şahit olabiliyoruz:

“Mağribde çocuklar yalnız Kur'an okumayı öğreniyorlardı. Endülüs'de ise, okuma, yazma, şiir ve biraz da nahiv öğrenmekte idiler. İfrikiya'da Kur'an'dan başka biraz hadîs ve biraz diğer ilimleri okuyorlardı (İbn Haldûn, Mukaddime sh.477). Yoksul çocuklar için kurulan mektepler de (*Küttâp-Sebil*) yahut (*Mektep-Sebil*), yani parasız ilkokul, umûmî bir hayır

25 Et-talim İnde'l-Kâbisî. Tarihü't-Talim fi'l-Irak, Fî-Helûli. Tarihu Terbiyeti'l-İslâmiyye, Dr. Ahmet Selebi ve Dr. El-Ehvani.

26 İslâm Ansiklopedisi, cüz 77 Sh.653. Keza bak. İbn al-Hacce al-Abdari.

27 Tarihu't-Talim fi'l-Irak Fî Ahdi Osmani. 1638-1917 Baskı 1959. Keza İslâm Ansiklopedisi Mescit ve Mektep maddeleri.

müessesesi diye ifade ediliyordu⁽²⁸⁾. “Horasan’da evlerde bile ders verilmekte idi⁽²⁹⁾. Fatimiler zamanında sarayda halifenin hizmetinde çalışmak üzere yetiştirilen ve yüksek tabakaya mensup çocuklar için özel bir mektep vardı (Makrızî II,209 ve 211). Bu Osmanlı saraylarındaki bir nevi (*Enderûn*) okulu idi ki zeki ve kabiliyetli devşirme çocukların devlet hizmetleri için yetiştirilmelerine yarardı. Örneğin, Charlman’ın, prenslerin okuyup yazmasına yaramak için kendi sarayında açtığı “*Saray Okulu=Schola Palatina*” da batıda bu çeşit okullar arasında tarihî bir özellik taşımıştı⁽³⁰⁾. Hatta daha da eskiye gidilirse, Roma kumandanları ve rahipleri, kimsesiz çocukların kabiliyetlilerini devşirerek maiyetlerinde ve mabetlerde, ilköğretimlerinden başlayarak, ordu ve mabet için yetiştirmeyi âdet edinmişlerdi. Bu tarzın ilk menşeleri eski Mısır’da müstakbel kiralıkların ve devlet memurlarının da yetişmesine yarayan ve kral, prenses tarafından kurulan örneklere kadar gitmektedir. Ve dikkate şayan olarak, bu en eski Mısır okulunda, İslâmîyetin ilk zuhurunda ve yayılışından olduğu gibi, çocukların arasında fakir ve zengin tefriki de yapılmamakta, zeka ve kabiliyet esaslı başta yer almakta idi⁽³¹⁾. İlk okuma yazma okulları öğretmenlerine verilen isimlerde değişik tabirlere rasladığımız kadar bunlara karşı gösterilen itibar da yer yer farklı idi. Bazı bölgelerde muallim umumiyetle pek fazla itibar görmezdi. (Lammens. *Moawia* Sh. 360). Belki de vaktile esirlerin muallim olarak kullanılmasından kalma bir duyguya dayanmakta idi. Hattâ “Ahmak min muallimi’l-Küttab” sözlerini kullananlar da vardı. Öte taraftan bazen alimlerin de muallimlik yaptıkları vaki idi. Meselâ şarih, hadîs ve nahiv alimi Zahrâk b. Muzâhim (Ölümü:105-106)ın, rivayete göre 3.000 talebesi olan bir mektebi vardı. Bir merkebe binerek talebesi arasında dolaşırdı. (Yakut, *Udaba* IV, 272 v.d.) Ve lisan başta geldiği için Basrada bir bedevî maaş ile muallim olarak getirilebilirdi (Aynı eser II,239)⁽³²⁾. Her halde Arapçanın aslî telaffuz ve ahengini muhavere yolu ile bir plak gibi aksettirmek ihtiyacı ile karma soyların, İran, Efgan vesair bölgelerden gelenlerin yatağı olan bölgeler için düşünülmüş olacaktır ki bazı eğitim tarihleri çölü (Badiye’yi) bu bakımdan başlı başına bir öğretim sahası gibi kıymetlendiriyor. Öte taraftan Sicilyada camilerin çoğunda yerleşen ilkokulların, öğretmenlerinin itibarı yüksek tutulduğu gibi sayısı Yakut’a göre, (III,410) 300 den aşağı değildi. Ve bu durum, öğretmenin askerlik hizmetine sayılması ile de ilgili idi.

IV. yüz yılda ise İbn-Havkal’ın yalnız Palermo’da (300) Ketâtip yani Sıbyan okulu saydığına göre öğretmenler de çok itibar görmekte idi⁽³³⁾. Gerçekten Sicilya’daki öğretim hareketinin ilk kademelerinden en yüksek kademesine kadar gösterdiği canlılık ve inkişaf, sonradan burayı işgal eden Cermen imparatorlarının hayranlığı ve hatta bu okulları taklid etmeğe çalışmaları ile de sabittir.

Öğretim Yolları ve Okula Başlama Törenleri

Küttab okullarının başlıca vazifesi Kur’an’ın okutulması ve ezberletilmesi idi ki altı yaşına giren çocuklar Kur’an’ın otuzuncu cüz’ü “*Ammé*” den derse başlatılırlardı. Önce sesli harfler muhtelif hareketlenme şekilleriyle öğretilir ve “*Ebcet, Hevvez, Hutti, Kelemen, Sa’fes, Karaşet, Sehoz, Dazağı*” kelimeleri yani haruf-ı hica kompozisyonu belletilirdi ki bu yol teheccî=heceleme (silaber metodu) dediğimiz okuma usulüne göre cerayan ederdi. Harfler

28 İslâm Ansiklopedisi Mescit maddesi,

29 (Schüler u Lehrwesen sh. 4) aynı eserden sh.61.

30 Geschichte der Pädagogik

31 Prof.Dr. Toischer-Herget, sh. 30, aynı eser sh. 10.

32 İslâm Ansiklopedisi, cüz 79,sh.61.

33 İslâm Ansiklopedisi, Mescid, Sıbyan mektepleri maddesi.

hareketlenmelerine göre de ses farkları gösterirdi ki bu metot uzun yüz yıllar, hatta yer yer zamanımızda da revac gören klâsik bir okuma metodudur. Meşrutiyet sonlarına kadar bizdeki mahalle ve sıbyan okulları, kadın hocaları okulları ve Kur'an kursları Arapça öğretiminde, hatta umûmî ilkokullar, iptidailer bu geleneksel metottan faydalanmışlardır. "Kelime usulü" veya "Cümle usulü" dışında harflerin ve hecelerin tahliline girilmeden ayrı ayrı tanınması ve birleştirilmesi yolu tutulunca okumanın ilk merhalesinin heceleme yolu olacağı da tabiidir. Tereddütlü kıraat, yani harfleri tanıdıktan sonra ileri geri sıçramalar ve dönüşlerle olan intikal devresini ise seri çabuk okuma veya Farsçada geçen tabiri ile *revân* okuma devreleri takibeder. Mânalı okuma, edâlî ve bedîî kıraat merhaleleri ise dilin mânâsına nüfuz etmekle ileri bir safhayı teşkil eder ki İbn-i Haldûn'un "*Mukaddime*"sinde de belirtildiği gibi, Endülüs'deki bazı kadılar Kur'anı okumaya bu safhadan sonra başlatılması fikrini savunmuşlardır.

Bu safhalar, geçitler ve merhaleler veya o zamanın deyimleriyle bu *menazil-i muayyene* ile de ayarlı olarak okuma tekâmülünün devreleri, öğretmenlerin emeklerini karşılama alaka ve törenleri ile de belli edilmek adetleri teessüs etmiştir.

Kur'an sûrelerine geçiş için genel olarak "Kul eûzu birabbîn-nâsî" cümlesinden başlanır ve hecelenerek okunmaya şöyle devam olunurdu: K(kaf) L(lâm) zamme =Kul; Elif, vav, zamme =Kul-e-u; Z(zal) zamme =Kul -e-uzü; Bâ ukesre =bi; Ra-Fetha =Bira; ilh... Bu şekildeki hareketlenme ve hecelemelerdeki terimler Türkiyedeki sıbyan okullarında zamme =ötre, Fetha =Üstün, Kesre =esre olarak karşılanmıştır.

Bu heceleme devresinde, muzakere ve mukabelelerinde küttâb okulunun hocasından veya mollasından başka yardımcıları kalfa (El-halfe) lar da vazife görürler. Ve sûreleri okuma ve ezberleme alışkanlığı elde edilip ilerlemelere göre hocalara tatlı yemekler, vesaire gibi ikrâmda bulunmak adet olmuştur ki öğretmenlerin mâişetlerinin bir kısmı bu suretle karşılanmış olurdu. Kalfalar bir nevi yardımcı ve belletici demektir ki batıya Hind örneklerinden Bell-Lankaster tarafından nakledilmiştir. Öğrenciler arasından yetişen veya bu hizmete koşulan kalfa sistemide kullanılmıştır. *Lem-yekunellezîne* suresine gelince (helva) lar yapılır talebe arkadaşlarına ikram edilir, hocaya da suret-i mahsûsada bir tepsi helva hediyeler gönderilirdi. *Yâsîn* sûresine çıkılınca ayrıca özel törenler ve cemiyetler kurulur (gözlemeler gelsin!) denilerek hamur tatlıları beklenirdi. Kur'an-ı kerim hatmedilmiş, bitirilmiş olunca hatim duaları ve bütün okul öğrencilerinin ve mahalle arkadaşlarının katıldığı ihtifaller, törenler yapılırdı. Hatim indirmek, hafız olmak bir nevi amaca ulaşmak mânâsına da geldiği için bu merhalenin töreni hepsinden üstün olurdu. Ve sabahın erken saatinde bu törenin hazırlığına başlanır, rahlenin üstü ipekli ve sırmalı örtülerle süslenir, ilâhiler ve neşideler terennüm edilir, hatim duaları yapılır ve bütün hazırûn bu duaya yüksek sesle (Âmin)diyerek katılırlardı. Böyle bir mazhariyetten ve başarıdan dolayı Allaha hamdedilir, Muhammet Peygamber anılır, İslâm topluluğunun ve halkın iyiliğine hayırlı dilekler bağlanır. Çocuğun çalışması ve gayreti övülür, onu okutan babası ve anası için Allahın nimetlerine nail olmaları dlenir. Duaların bitiminden sonra törene katılan çocuklar topluluğu hatim yapan çocuğun evine gitmek için mahalleyi bir amin alayı halinde dolaşır ve evde tehliiller getirilerek bu topluluk istikbal edilir ve türlü nefis yemekler ve helva larla hazırlanan büyük bir sofraya konuk edilirlerdi. Tören bitmeden önce çocuklar dağılır ve hatim sahibi veli, ayağa kalkarak güzel kumaşlardan yapılmış yeni bir cübbeyi (Molla) ya ve bir kesenin içine koyduğu nakdî meblağı da kendisine hediye ederdi. Fakir çocuklar için münferit törenlere takat elvermezdi ⁽³³⁾ Bu törenler yer yer ve ailelerin durumuna göre değişik şekiller arz ederek ilk öğretimin bir geleneğini teşkil etmiştir. Bağdad'ın Osmanlı padişahları tarafından Murat zamanında ikinci defa zaptına (1638) hatta sonrasına kadar küttâb okulları

33 Hattat-el Mavsil C. 2, Ahmet es -Şefi, El-Mavsil, 1953. Tarihu't- talim fi'l-Irak. sh. 51, A. El-Heluli, 1959 Bağdat.

devam etmiş ve Osmanlıların okul ve öğretim reformlarına uyarak sonradan (mektep) ismini alarak “Türkçe” derslerini de programlarına katmışlardır. Bununla beraber, bu gelişme daha çok şehirlerde ve kasabalarda görülmüş, kırlarda ve aşiretlerde ise, yer yer, küttâp okulları, çardak, kerpiç veya kamış barınaklar halinde bir müddet daha yaşamağa devam etmiştir. *

Okula başlama, seyir ve bitirme törenleri, oldukça yeknasak ve hafızaya dayanan öğretim tarzları yanında öğrencilerin değişik hayat tezahürlerine ve eğitim faaliyetlerine de tesir etmiş, ilâhiler, neşideler, oyunlar ve eğlenceler topluluğu içinde öğrencilerin dinî olduğu kadar sosyal intibaklarına ve gelişmelerine de zengin fırsatlar verilmiştir. Ayrıca bu törenler, öğretim ve eğitimin topluluğa maledilen bir hâdisе olduğu kanaatını, çocukluğa ve gençliğe, mahsûs bir hayat şekli niteliğini meydana getirmiştir. Bu törenlerin benzerleri Türkiyede de Meşrutiyet devrine kadar yer yer yaşamıştır. Âmin alayları, öğretmenlerin çocuğu muayyen menzillere ulaştırması sırasında, gümüş para hediyeleri (*İnneke Hamidün Mecîd*) ve hatim duaları dinî öğretim müesseseleri çağında ve özel eğitim ve öğretim şekillerinde yaygın bir tatbikat alanı bulmuştur. Öğretmenlere bu vesilelerle hediyeler verilmesi, it'âm ve ikrâm edilmeleri de henüz meslekî kanunların ve devlet maarifinin taammüm etmediği için, tabii bir nizam olarak ortaya çıkmıştır ki bunların Osmanlı devrinde Müslüman Türkler arasında yaşayan bir örneğini de buraya alıyoruz: “Sıbyan mekteplerinin husûsiyetlerinden biri, mektebe başlama şeklidir. Çocuk okuma çağı gelince mektebe merasimle başlatılırdı. Bu merasime, “*Bed-i besmele Cemiyeti*” halk arasında da “*âmin alayı*” denirdi. Mektebe başlatma, umûmiyetle kandil günlerine raslatılırdı. Mevsim itibarile kandil yoksa merasimin pazartesi veya perşembe günleri yapılmasına dikkat edilirdi. Bu merasim ailenin vaziyetine göre değişirdi. Fakir çocuk anası, babası veya velisi tarafından en yakın mektebe götürülür. Hocanın eli öptürülür “*eti senin, kemiği benim*” denilerek hocaya teslim edilirdi. Orta halli bir çocuk ise, giydirilip kuşatılır, boynuna sırma işlemeli bir cüz kesesi takılır ve yakın akrabası ile birlikte mektebe götürülür. Hocasının eli öptürüldükten sonra mektebdaki çocuklara birer ikişer kuruş, hoca ile kalfaya da uçlarına birer mecdiye bağlı birer yağlık hediye edilirdi. Zengin ailelerin çocuklarına gelince, bunların mektebe başlatılması, adetâ bir düğün havası içinde geçerdi. Sabahleyin mektebe başlayacak çocuk giydirilir; ekseriya bir midilliye (ufak tefek görünüşlü at) veya arabaya bindirilerek davetliler ve mektepten gelen ilâhici ve âminciler ile birlikte, alay halinde sokâğa çıkılırdı. Alayın önünde giden biri atlas bir yastuk üzerine sırmalı cüz kesesi ile alfebeyi götürür, onun ardı sıra da bir başkası başının üstünde çocuğun mektepte oturacağı atlas minder ile sedef kakmalı rahleyi taşırdı. Çocuğun arkasından ilâhiciler ve âminciler yürür, onların ardından mektep çocukları, çocuğun babası, davetliler, hısım akraba ve yakın dostlar giderdi Alay önceden tesbit edilen yerden geçer, evliyalar ziyaret olunur, bazan da Eyup Sultan'a gidilirdi. Yol boyunca ilâhiciler, ilâhi ve dualar okur ve çocuklar âmin! diye bağırırlardı. Alay devrini tamamladıktan sonra dönerek çocuğun evinin kapısı önünde durur, orada da ilâhiler okunduktan sonra nihayete erer ve davetliler müstesna, diğerleri evlerine dönerlerdi. Çocuk evin sofrasında oturan hocasının karşısındaki seccadeye veya mindere oturur. Boynundaki cüz kesesinden alfebeyi çıkarır. Rahlesinin üzerine koyar, hoca da başlangıç olmak üzere bir iki harf okuyup ona tekrarlar. Sonra çocuk hocasının ve büyüklerinin elini öper ve bu şekilde ilk ders başlamış olurdu. Bu son merasim ekseriyetle mektepte yapılırdı (34)

Dersler ve konuları (Okuma, yazma öğretimi ve hayat bilgisi)

Kur'an-ı Kerimin okunmasını öğrenmeden ve hatim etmeden sonra, çocuk hesap, dört işlemi (A'mâl-ı erbaa yı) ve yazmayı öğrenirdi. Dilbilgisini geliştirirdi. Ve yukarı derece-

* Aynı eserlere bak.

34 İslam ansiklopedisi, Sıbyan mektepleri maddesi.

deki medreselere (orta ve yüksek okul) hazırlıyacak bilgileri öğrenirdi. Fakat genel olarak çocuklar Kur'an hatminden ve hesap mebadisinden sonra biraz da şiir ve dine ait ibâdet tarzları ve dinî tarih haberlerini (Kisas-ienbiyayı) öğrenmekle yetinirler ve 10 yaşından sonra ve nihayet bülûğ çağına kadar devam edebilecekleri bu küttâp okullarını terk ederlerdi. Daha yüksek tahsile rağbet edenler ise, bu tahsili verecek olan medreselere, yukarı derecedeki kuruluşlara devam ederlerdi (35).

Kur'anı okuma yanında yazılmasını öğrenme faaliyeti, bidâyette mumlu bezler tahtalar ve bir nevi yakılmış lif boyaları ve süngerler kullanılarak cerayan ettiği için de güçlükler arzeden masraflı bir işti. Ayrıca bu tahtanın silinip yeniden yazılması halinde kullanılan suyu muayyen bir çukura akıtmak ve örtmek, tahtayı ayakla silmeye el ile itinalı silmek de Kur'an'ı kerime bir saygı alâmeti olarak titizlikle öğrencilerden istenirdi (36). Ancak Türklerin müslüman oluşundan sonradır ki kağıt imâli ve kullanılması kolaylaşmış ve yaygın bir hale gelmiştir. Çünkü Türkler bunu Çinlilerden öğrenmişlerdi ve Kûteybe ordusuna esir düşenler de Araplara tanıtmıştı.

Yazı öğretiminin başlangıçta ilk okullarda genel olarak okumaya nazaran biraz daha geri kaldığı Osmanlı devrindeki öğretim hareketlerini takip ederken de görüyoruz:

“Sıbyan mekteplerinde yazı dersleri çok sonra konulduğu için defter kağıt ve kalem gibi malzemeye uzun zaman ihtiyaç duyulmamıştır. Bu mekteplerde yazı malzemesi olarak taş tahta ile taş kalemine ancak Tanzimattan sonra rastlıyoruz. Çocukların tahsil ve terbiyelerinin nasıl olması lazımegeceğine dair 1261 hicrî 1847 miladî tarihli talimattan anlaşıldığına göre talebeye yazı öğretmek için padişah tarafından her mektebe lüzumu kadar taş tahta ile divit verilmesi kararlaştırılmıştır.”

Bu talimattan 10 küsur yıl sonra Maarif Nezaratından sadarete yazılmış bir tezkirede de 1858 miladî İstanbul'da ve bilâdi-selâsede mevcut otuz mektebin talebesine hazine tarafından bir defaya mahsus olmak üzere birer taş tahta ve taş kalem ile birer küçük divitin verileceği bildirilmiştir. Sıbyan mekteplerinde kullanılan kağıtlar arasında bilhassa çifte aherli (bak. Celâl Esat Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*) bir çeşit yerli kağıt zikre değer. Bunun üzerine yazılan karalama yazılarını hoca gördükten sonra bu kağıtlar karalama tahtası üzerinde sünger ve bol su ile yıkanır, mürekkebi çıktıktan sonra kurutulur. Tahta üzerinde *mühre* adı verilen deniz hayvanı kabuğu sürtülmek suretiyle tekrar cilâlanır ve böylece aynı kağıt birkaç defa kullanılırdı.(37)

Yazı öğretmenin uzun yıllar Taş tahtalara ve basit birtakım lavhalara bağlı kalması ekonomik zarûretlerin de icabı idi. Başka bir sebep de kağıdın hususiyle kolay taşınabilen kağıtların kullanılmasının bir medeniyet gelişmesi meselesi ile ilgili bulunmasıdır. Kağıt Türklerin eli ve yoluyla Çin'den İslâm âlemine intikal edince daha hafif gramajlı kağıt imâline de geçilmiş, hatta güvercinlerin muhabere aracılığı vazifesinden faydalanılmak için taşıyabilecekleri hafiflikte kağıtlar da yapılmıştır ki buna kuş kağıdı (*Vogelpapier*) adı verilmiştir.(38)

Nitekim zamanımızda teksir kopyaları ihtiyacı ve uçak postaları için de ince gramajlı kağıtlardan bu maksatla faydalanılmaktadır. Ayrıca ilk zamanlarda Kur'an'ı ezberlemek, yazının böyle bir hıfza engel olabileceği, hiç değilse lüzum bırakmıyacağı düşünülmesiyle tercih de edilmişti. Fakat bir taraftan İslâmiyetin sür'atle yayılışı, öte taraftan güzel sesli ve usulüne uygun okuyan tanınmış hafızların muharebelerde yer yer şehit olmaları karşısında herhangi bir

35 Tarihu't-Talim fi'l-Irak, 1959 Bağdat.

36 Kâbisi' ye göre Öğretim, Cüz II. (Bu risaleyi Fakültemiz son sınıf öğrencilerinden Süleyman Ateş dilimize çevirmiştir. Ayrıca basılacaktır). (Ayrıca bak. İslâm Ansiklopedisi).

37 İslâm Ansiklopedisi 77 sayfa 657

38 Kültür ve Adetler Tarihi, cilt I. Orient sh. 460-462, Papier. Çin Kağıt Endüstrisinin gelişmesi bahsine bak)

tahrif veya tereddütlere meydan verilmemesi için Peygamberin daha hayatta iken verdiği Kur'anın mazbut hale getirilmesi işareti dikkate alınarak teksirine baş vurulmuştur ki bu iş ilk zamanda Peygamberin kâtipliğini yapmış olan Halife Osman zamanında Peygamberin zevcesi ve Halife Ömerin kızı Hafsa'da saklı olan tam metin esas tutularak sağlanmıştı. İslâmın ana kitabının otuz yıl içinde sağlanan bu açık metin teksiri yanında Hıristiyanlığın kitabını tedvin ve teksir işi ise 300 yılı aşan bir süre içinde meydana konabilmiştir. Denebilir ki bu durum da İslâmiyetin Hıristiyanlıktan 600 küsur sene sonra zuhûr etmesine rağmen okuma ve yazma öğretimine ondan çok önce geçmesine âmil olmuş ve yazı sanatının türlü yönlerden gelişmesine de tesir etmiştir. Ayrıca İslâmiyette öğretmenliğin bir sanat oluşu yazıyı da bilmek şartıyla tekâmül etmiştir. Nitekim öğretmenin sahip olması gereken bilgi ve maharetleri sayılırken görüyoruz ki ilk İslâm pedagojisi bilgilerini derliyen Kâbisî'ye göre asgarî ölçü olarak:

- 1 - Kur'anı hıfzetmiş olmak,
- 2 - Hat ve kitâbeti bilmek,
- 3 - Kabiliyeti derecesinde nahiv ve şiirdeki bilgilerini artırmak,
- 4 - Namazını kılmak ve bunu öğrencilerine fiilen öğretecek bir kişilikte olmak,

şart koşulmuştur. (39)

Oysaki orta çağ Hıristiyanlık dünyasına baktığımız zaman meşhur İtalyan filozofu ve tarihçisi G.B.Vico'nun "Hıristiyanlıkta öğretim o kadar zayıftı ki bizzat *Bişof'lar*, ruhani reisler bile imza yerine salıp işaretini kullanmakta idiler. Çünkü bunlar kendi adlarını yazmasını bilmiyorlardı" (40) dediğini görüyoruz.

Şunu da hatırlatmamız gerektir ki kağıt ve baskı işleri olduğu kadar yazı ve harf sistemleri de batıya doğudan geçmiştir. Türklerin ve İranlıların bu nakilcilikteki rolleri mühimdir. İslâmiyetin ilk yüz yıllarında kullanılan yazı öğretimi yolları ve malzemesine gelince, çocuğa mektebe başlayınca bir tahta levha verilirdi. Ve bunu suda eritilmiş beyaz ve ince bir boya "şansal" ile sıvaması öğretilirdi. Levha güneş veya ateşe tutularak kurutulduktan sonra hoca bunun üstüne kalem ile veya kamış kalem ile mürekkebe batırmadan alfebenin bütün harflerini yazar ve bu suretle bu değinilen yerlerdeki boya tabakası kalkardı ve oyuk bir şekilde harflerin şekilleri kalırdı. Talebe de yanmış yünden yapılan mürekkebe batırılmış kalemle bu harflerin üstünden geçirdi. Böylece çocuk harflerin isimlerini ezberlemiş ve aynı zamanda hocanın tahta üzerinde her şeklin hangi harfe tekabül ettiğini göstermesine lüzum kalmadan kelimelerin isimlerini ve şekillerini bir arda ezberlemiş olurdu. Görüyoruz ki yazıyı öğrenme bir takım külfetli ameliyelere de tabi idi. Çocuk, kelimelerin imlâsını böylece öğrenince hoca ona Kur'an âyetlerini yazdırır, birini yazmayı bitirince son kelimeyi ilâve ederek- *Naam ya seyyid* der, o zaman hoca bundan sonra gelen âyeti yazdırır ve tahta levha tamamen doluncuya kadar âyetleri yazdırırdı. Son kelimeyi bitirince talebe sınıfın arkasına gider, ve bunu yüksek sesle okuyarak ve öne arkaya sallanarak ezberlemeğe koyulur ve kalkıp ezbere okurdu. Hoca beğenirse bu levhanın silinmesini söyler, talebe mektebin bir köşesinde duran kapula levhasını yıkar ve çamur ile sıvıyarak tekrar aynı çalışmasına devam ederdi (41)

Kur'anın okutulmasına dilbilgisi kazanıldıktan ve hesap öğretiminden sonraya bırakılmasını isteyen bir görüşü de Endülüslü Kadı - Ebûbekir bn. el-Arabî (1076-1148) yukarıdaki sıraya rağmen, ileri sürmüştür ki, sonraki gelişmeler onun bu görüşüne hak vermiştir. Ebûbekir bn. el-Arabî, önce dilbilgisi, şiir, umûmî bilgiler ve hesapı öğretmeli, bundan sonra Kur'an'ı okutmalı" dedikten sonra "bizim şehirlerimizin gafletine bakın ki çocuklara henüz

39 Abdurrezzak El-Helûlî, Et-Talim Fi'l-İrak, Muallimî'l-Küttâb bahsi.

40 Paul Barth, Geschichte der Erziehung 3. ve 4.baskı, sh.191 deki not. Yeni bir ilmin esasları adlı eserinden naklen Almancaya Çev. Weber, Leipzig, 1882, Sh. 333.

41 İslâm Ansiklopedisi cüz 77 sahife 654

me'alini anlayamayacakları bir seviyede buldukları bir sırada doğrudan doğruya Allahın kitabı ile derslere başlıyorlar" demektedir.⁽⁴²⁾

Bu görüşe dayanarak Cumhuriyet Türkiye'sindeki öğretim ve eğitim gelişmelerini savunan tanınmış maarif ve terbiye üstadlarımızdan rahmetli İhsan Sungu "bundan dokuz yıl önce, bir İslâm âlimi, ana dilleri arapça olan memleketlerde bile çocuklara okuma öğretmeğe, Kur'an'dan başlatılmasını tenkit ettiği halde bizde Türk çocuklarının ana dillerinde yazılmamış bir eseri okuma kitabı kabulü usulüne Cumhuriyet kadar devam edilmiştir" diyor. Sonraki devrelere de husûsiyle, hilâfet müessesinin kuvvetini kaybedip İslâm diyarı ayrı ayrı devletlere ve millî topluluklara bölündükten sonra, kendi dillerinde okuma, yazma hareketleri de değerlendirilmiş ve zamanımızda modern alfabeler de meydana getirilmiştir.

Şurasını da işaret etmek yerinde olur ki, öğretim ve eğitimin tatbikata ait şekillerinde bölgevî ve kıt'avî farklar daima olmuştur. Ve bu da gayet tabiidir. Hatta biraz da öğretim ve eğitim kanunlarının zarûrî icaplarındandır. Çünkü öğretim ve eğitim bir biçimde tuğla imâl etmek nevinden işlerden değildir. Bu bakımdan İbn-i Haldûn da Bilâd-ı Arap, Fars, el-İrak, Şam (Dimişk) ve Mısır, yani doğu bölgesi, kuzey Afrika ve Endülüs diye ayrılan batı bölgelerindeki İslâm dünyasında olduğu kadar yer yer bunlardan herhangi birinde de özellikle bir kısım öğretim konuları veya tarzları üzerinde farklı şekillerin ve ölçülerin değerlendirilmiş olacağını da tabii karşılamamız gerekir. Nitekim bazı bölgelerin yazı derslerine kıraat kadar önem verilmediği, hususiyle kız öğrenciler için fazla görüldüğü halde bazı okullarda da yazıya, hüsn-ü hatta estetik bakımdan da ayrıca önem verilmiş ve hat dersi de Kur'an okumak gibi mühimsenmiştir. Kezâ Kur'anı hatm ve tamamını ezberlemek ilk kademenin hedefi sayıldığı halde, bazı bölgelerin okullarında bir kısmını, yani belirli sûreleri ve âyetleri ve namaz dualarını azberlemekle yetinmek caiz ve hatta müreccah görülmüştür. Öğretim ve eğitim yolları da esasen bu gibi değişikliklerin mucip sebeplerinden faydalanılarak gelişebilmiş ve muhtelif örnekler meydana koyabilmiştir.

Nitekim ilk hamlede çocuklara öğretilcek dersler ve konuları üzerinde durulurken görüyoruz, ki Kur'anın okunması ve yazılması, hüsn- ü hat ve sarf, nahiv, hesap mebadisi gibi derslerden başka seçilmiş şiirler, menkibeler gibi haberler ve hikayelerden de çocukların nasibienmeleri istenmiş, ayrıca amelî ve hayatî sahada değeri olan maharetlerin kazanılmasına da önem verilmesini isteyenler ortaya çıkmıştır ki bu sonuncu istekleri bu günün çocukluğu ve gençliği için, bütün dünyada değerlendirilmek yoluna girmiştir. Nihayet öğretme işinde ana, babaların ve ailelerin istekleri ve görüşleri de zamanla bir değer kazanmıştır ki İslâmın ilk devirlerinden itibaren ifadelerini veren bu gibi telakkilerle de karşılaşırız: Bu cümleden olarak meselâ El-Haccac kendi çocuğu için öğretmenine şunları söylüyor:

"Benim oğluma, yazı yazmadan önce yüzmeyi öğretin"

Kezâ Halifelerden Ömer İbnü'l- Hattâp:

"Evladlarımıza yüzmeyi, nişan almayı, ok atmayı, ata sıçrayıp binmesini öğretin, Güzel şiirleri derleyip onlara nakledin!"⁽⁴³⁾ diyor

Yine İbn-i Tev'em

"Oğlunuza önce hesap öğretin. Bu, kitâbeti öğrenmekten faydalıdır ve kolaydır ve bir çok yönden semerelidir. Hesap ve yüzmeyi öğretmeleri, çocuklarını düşünecek olan babalarına vaciptir"⁽⁴⁴⁾ diyor. Bu telakkiler, okuma, yazma kadar hayatî bilgiler ve maharetler kazanılması amacına ve dolayısıyla çocuğu hayat mücadelesi için techiz ermeğe müessir olmuştur ki,

42 İbni Haldun Mukaddime ve Dr El-Ehvani, Et-terbiyetü-fil-İslâm

43 El-Beyan ve't-Tebyin, El-Cahiz. II, Sh. 92. (Aynı eser, aynı sahife'den)

44 El-Kâmil-lil-Müberred, C. 1, sh. 185

sonradan gelişen terbiyevî eserlerde meselâ *Kâbusnâme* de bunları sanat, sağlık, spor; *Kutad-ku bilig* de de kahramanlık, iş terbiyesi ve yiğitlik mümareseleri açısından türlü hikâye ve örneklerle değerlendirilmiş görüyoruz.

İslâmî tellâkkilere göre disiplin ve örnekleri

Babaların veya çocuk velilerinin okula başlatma sırasında bizdeki Sıbyan okullarında da bir nevi adet halini alan ilk sözü olan “oğlumun eti senin, kemiği benim”⁽⁴⁵⁾ cümlesi hocalık hakkını babalık hakkı gibi tutmak kadar bu okullardaki sert inzibatın da bir karakteristiğidir. Namazı terk etme itiyatları karşısında ayrıca Kur’an hıfz edilmemesi, oyunlara düşkünlük, öğrenci arkadaşlarına eziyet etmek, okuldan firar ve okulca suç sayılan hallere düşmek te’deb’i ve cismanî cezalarla cezalandırılmayı gerektirmiştir. Ancak bu cezalar İslâmiyetde şartlara bağlandığı gibi, dayak da 3-10 değnek arasında hadlere tabi tutulmuş, kaba etler ve ayaklar dışında başa, kulağa, yüz nahiyesine ve belden yukarıya ve ıslâh ve tedavî maksadının dışında kin adâvet ve intikam gibi duygulara esir olarak vurulmaması hususları önemle belirtilmiştir. Ayrıca küçük çocuklara rıfk ile muamele edilmesi de, Peygamberimizden başlayarak sahabeler, İslâm terbiyecileri tarafından tavsiye edilmiştir. Aslında sert terbiye ve inzibat, ilk çağlarda ve Hıristiyanlıkta, İslâm’daki tatbikatına nazaran daha da sert ölçülerde benimsenmiş ve revaç görmüştür. Falaka Hıristiyanlıktan önce, eski Romalılardan İslâm okullarına geçmiştir. Çocuğu yere yatırarak ve bacaklarını falaka mengenesine sıkıştırıp bağliyerek kalfalara ve yaşli öğrencilere, sırtta taşınacak hale gelinceye kadar, meydan dayağı attırmak örneklerinin en korkunçları, eski Romada tatbik edilmiş, Orbilius gibi dayak atma tarzı ile de eğitim tarihlerinde şöhret bulmuş hocalar eski Romada yaşamış ve (*Orbiliyalizm*) terimi bu anlamda bir rekor mânasına gelmek üzere pedagoji sözlüklerinde yer almıştır. Yine bu devirdedir ki, “sırtımı zı uzun sopaların inşinden nasıl koruyabiliriz” nevinden elden ele dolaşan risâleler bu müthiş dayak şekillerinin tepkisi olarak yazılmıştır. Hıristiyanlıkta manastır okullarında da ibadet ve taat ihmalleri sapmalar ve terslenmeler karşısında çıplak vücutlara kırbaçlar şaklatmak suretiyle en sert ve ağır inzibat şekilleri, vücudu körletmek ve ruhun yükselmesi için bedeni ezmek felsefesi ile takviyeli olarak tatbik edilmiştir⁽⁴⁶⁾. Beden ve ruh ayrımı ve kontrastı görüşüne, Rousseo’nun tersine olarak insanın kötü ve daha çok suça meyyal bir mahlûk olduğu tellakkisine dayanan bir görüşle orta çağda ve Hıristiyan okullarında da cismanî cezalara geniş yer verilmiştir. Jezvit okullarında, öğretmenin şahsiyetini korumak için, bu işe memur vazifeliler tarafından ceza tatbik edilmiştir. İlk çağlarda muharip insan yetiştirmek amacıyla öğretimin başta gelen yolu ve şartı sayılmıştır. Nitekim eski Isparta’da esirlere karşı azınlık durumunda olmanın verdiği bir reaksiyonla dayanıklı, tahammüllü Ispartalıyı yetiştirmek uğrunda, vücutundan kan fişkırsa dahi, gözünü kırpmıyacak derecede metin olabilmek bir şeref rekoru sayılmış, hatta, dayak cezaları altında can verdiği halde sesini çıkarmayanlara rastlanmıştır. Eski Mısırlıların hikmetleri ve ata sözleri arasında da görüyoruz ki öğrencilerin göz ve kulak faaliyeti ile öğrenme olayını, dayakla takviye için, “Çocuğun kulağı başında değil, sırtındadır!” sözü bir kelâm-ı kibâr haline gelmiştir⁽⁴⁷⁾. Nasıl ki *Ahd-i Atik*de ve İsrail dini buyrukları ve Süleyman’ın hikmetleri arasında da, “çocuğunu döğmiyen, dizini döğeri!”, “Çocuğu sevmeyen onu döğmez” vecizeleri değerlerin ve emirlerin başında yer almıştır. Bütün bu görüşleri ve tatbikatını, göz önüne aldığımız zaman, İslâmiyetin takip ettiği eğitim yolları üzerinde

45 “Hazâ İbnî leke minhü'l-lahm ve li minhü'l-azm” Et-talim fi'l-İrak, A.El-Helûli, sh.57.

46 Barth, Geschichte der Pädagogik, Hıristiyanlıkta eğitim Bahsine bak.

47 Eski Mısırlılarda, Asurlarda Eğitim.

disiplin anlayışı bunlara kıyas edilirse daha insanî ve müsamahalı ölçülere kavuşturulduğu anlaşılır. Hatırlamak lâzımdır ki orta çağda batıdaki okulların yeni bir hocaya devri muamelesi, kabzasında kakma mühürleri olan uzun sopaların teaitisi suretiyle yapıldı. Eğitim tarihlerinde büyük bir ad yapmış ve ümanist eğitimcilere de kılavuzluk etmiş olan "Ouintilyen" in meşhur eserinden sonradır ki korkutma ve acıtma yolu ile öğretim ve eğitim düzeni önce fikirleri insanî bir mecraya sokulabilme imkânını bulmuş ve nihayet dayak ümanist görüşlerin, devlet maarifi ve amme hizmeti anlayışı çerçevesinde katedilen tekâmül merhalelerinden sonra, kanûnî müeyyedelerle yasak edilmiştir. Buna rağmen münferit tatbikatlarla karşılaştığı gibi, demokratik gelişmelerin başında yürüyen İngiltere gibi memleketlerde sadece tenbellikle, verilen ödevlerin ihmallerine müahasır olmak üzere dayak atılma cezalarına halen baş vurulduğu da bilinen gerçeklerdendir.

Okul disiplini bahsinde dayağın mecburiyetler tahtında kullanılması, İslâm pedagoglarını bir hayli meşgul etmiş, fakat umûmiyetle cezanın islâh vazifesi üzerinde durulduğu gibi özellikle yaşları bakımından mes'uliyet hudutlarına girmeyen çocuklar üzerinde dayak cezasının tatbikinden sakınılmıştır. Bu konudaki görüşleri belirtmeden önce dayağın şartları ve hadleri üzerinde Kabisî'nin eserinde yer alan şu sıraya baktığımız zaman ne kadar önemli noktalara dikkat edilmesi gerektiği de anlaşılabilir olacaktır. Kabisî'ye göre dayak şöyle bir sıra üzerinde mütalaa edilebilir:

- 1 - Ancak bir suç vaki olduğu zaman döğölmek akla gelebilir.
- 2 - Öğrencinin suçu ile mütanasip olarak dayak atılabilir.
- 3 - Dayağın haddi bir ilâ üç değneğe kadar olacak, bundan fazlası için, yani ona kadar olan dayaklar için öğrencinin velisinden izin alınacaktır.
- 4 - 10 değnek vurulmak suretiyle uslanmıyan kötü huylu çocuklara bu ceza daha da arttırılabilecektir. (Bu arttırmayı yersiz bulanlar da vardır)
- 5 - Öğretmenin çocukları başkasına veya arkadaşlarına dövdürmeyip, babalık hakkı gibi bu vazifeyi kendisinden başkasına havale etmemesi, yani bizzat dövmesi lâzımdır.
- 6 - Dayağın hassası acı vermesidir. Bu acının bir takım yaralar ve bereler bırakacak derecede olmaması lazımdır.
- 7 - Dayağın yeri iki tabandır. Bu daha emniyetlidir. Elem vermesi bakımından da daha salimdir. Çocuğun başına, yüzüne, vurulmaması lazımdır. Böyle bir dövmenin dimağa, zekâyâ, gözlere, ağır zararlar vermesi mümkündür.
- 8 - Dayak âletleri, Hezarân sopaları ve falakadır. Ancak değnek yaş ve sağlam olmalıdır. Burada şiddete doğru görülen tedriciden başka cezanın bir maksadı da suçlunun halini düzeltmesi ve başkaları için da ibret teşkil etmesi yoluyla suçların sirayet ve tekerrürünün önüne geçmektir ve suçla ayarlı olarak şiddete doğru giden bir ıskalayı takip etmesi de tesirlerinin müşahadelerine ve izlemelerine fırsat verilmesinden ileri gelmektedir. "Zevcin zevce üzerinde, babanın çocukları üzerinde, hocanın da öğrencileri üzerinde islâh ve te'dip cezalarını" kabul eden İslâmiyet bu cezaları fiilin mahiyeti ile bir arada ayarlı olarak düzenlemiş ve Jean Jaq Rousseau'nun bir nevi "Reaksiyon natürel" anlayışına benzeyen bir zihniyetle (kıyas) cezalarına, meselâ hırsızlığa karşı kol kesilmesi cezalarına kadar gidilmiştir. Fark müdahalemizle olmasındadır.

Ancak bu çeşit ağır cezalar suçlunun bilinçli ve kasıtlı hareketlerine karşı düşünülmesi gerektiği gibi, İslâmî eğitimde aslolan rıfk ile muamele ve islâh-ı nefis cezasıdır. Ayrıca çocuk büluğa ermedikçe mükellefiyetlerden de mesul sayılmamıştır. (48) Ve yine Kabisî'nin dayandığı bir hadîse göre de "Allah her şeyde rıfkı sever. Allah ancak

kullarından merhametli olanlara merhamet eder”ve yine “Allah zalimleri sevmez” (49). Kur’an-ı kerimdeki müteradif kelimeler halinde rahmet, mağfiret, safh deyimleri sık sık geçer. “Zevcelerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olanlar da bulunabilir. Bunları siz affeder-seniz iyi bir şey yapmış olursunuz. Çünkü Allah gafur ve rahîmdir”, “Bir kötülüğün cezası yine onun gibi bir kötülüktür. Fakat kim affeder ve ıslâh ederse Cenab-ı Hak indinde onun sevabı vardır” (50) Affin verisi sabırdır. Daima şiddet ve hiddet gösteren muallim için asık çehreli olmak makbul bir şey değildir. Çünkü öğrencileri de onun gibi olur ve karşılık da verebilirler. Bu sebeptendir ki sıbyana Kâbisî rıfk ile muameleyi tercih etmektedir. Nitekim bir başka yerinde şöyle demektedir: “Kur’an ve hadîs buyruklarında görüldüğü gibi suçu olan büyükler bile affolunabilirken, küçük yaşta olan, akılları ermeyen ve suçları da çocukca olanları evlâ-bittarîk affetmek gerekir”. Onlar için önce nasihat, tenbih, ihtar, korkutma ve tecrit etme fayda vermezse ancak o zaman cismanî bir ceza olan dayağa baş vurulur ki bu da zorlayıcı, zecrî bir cezadır. Çünkü bu ceza çocukta bir acı tenbihi yapar ve suçu bir daha işlememesine mü-essir olur ki bunun tatbikinin de yukarıda belirttiğimiz gibi muayyen şartları ve ölçüleri olmak gerekir. 10 yaşından küçük çocuklar ise Peygambere atfolunan bilgilerle dövülmezler. Çünkü bu yaştan önce çocuk mes’ul değildir ve dövmeden maksad ise ıslâhtır.(51)

Büyük İslâm mütefekkirlerinden İbn-i Haldun da öğretmenlere ayırdığı bir bahiste şiddet tedbirlerine baş vurmanın zararlarını şöyle öne sürmektedir: “Öğretmenleri tarafından dövülmekle terbiye edilen çocukların ruhu genişlemez, tersine bunlar tembel olurlar. Bu hareket onları kötülüğe ve yalancılığa sürükler ve bu korkudan dolayı da doğruyu söylemeyip riyakârlığa saparlar.”(52) Bundan çıkan netice de babanın oğlunu terbiyede fazla şiddet kullanmaması istikametinde olmasıdır ki İslâm mürebbileri genel olarak bu kaidelere uymuşlardır.

İbn-i Haldûn’un bu sözlerini sanki birer tatbikat misali imiş gibi ondan 5-6 yüz yıl sonra Alman pedagoğu Gottfried Salzmanın neticeli hikâyeler, kıssadan hisseler şeklinde yazdığı *Yengeç* kitabında görüyoruz (53). Yine dikkate şayan bir görüş olarak 3. hicrî yüz yılında olan ve Sicilya’nın Palermo şehrinde medfûn bulunan İbn-i Sahnûn’un kendi çocuğu için bir nevi vasiyet sözlerinde de şunları okuyoruz: “Onu ancak teşvik ve senâ ile te’dip et. O, dövmek ve zorlamakla terbiye edilecek çocuklardan değildir”(54).

İbn-i Sahnun, bu sözleri ile bugünkü pedagojinin temel istikametlerini gösteren ferdî psikolojinin verilerine işaret ediyor, hem de ceza yolu kadar teşvik ve mükafâtlandırma yolunun eğitimde rolü olacağına dikati çekmiş bulunuyor ki bu ikinci yol eski Roma eğitimcilerinden Quineilien’dan sonra Umanistlerde ve 18. asırda Jan Jaques Rousso’yu takip eden flantrippist” “insancıl” terbiyecilerin başlıca şıarı olmuştur. Bu görüş meşhur epedagog Comenius’un tâbiri ile okulu feryâd-ü figân yeri olmaktan kurtarıp bir neş’e ve şetâret yuvası haline getirmek gayretlerini arttırmıştır. İbn- Sahnûn’un bu görüşüne uyan bir çok İslâm eğitimcileri de “çocukta iyi bir fiil görülünce ona gereken mükâfat verilmelidir ki o da buna sevin sin ve insanlar tarafından hareketinin taktir edildiğini anlıyarak daha iyilerini yapmağa çalışsın!”(55) demişlerdir.

49 Ehvani’nin aynı eseri sh. 134

50 Ehvani’nin aynı eseri sh.135

51 Ehvani’nin aynı eseri sh. 146

52 Mukaddeme-i İbn-i Haldûn Sh.399

53 Krebsbuchlein Zalzman (Bu kitabcık Dr.Ziya Dalat tarafından dilimize çevrilmiştir.)

54 Et-Talim fi Re’yi’l-Kabisî (El-Ehvanî’den)

55 Şemsettin-i Enbabî (Mütechhirinden), aynı eser

Mükafât ve mücazât, kısacası disiplin meseleleri öğretimden başka doğrudan doğruya eğitimin ve irade terbiyesinin belli başlı konularını teşkil eder ki biz burada bunun teorilerine ve münakaşalarına girerek yazımızı daha da uzatacak değiliz. Yalnız şu kadarını söylemek isteriz ki “dayak cennetten çıkmıştır”, “hocanın vurduğu yerde gül biter” veya “eti senin kemiği benim” nevinden sözler hocaya bir otorite atfetmek ve babalık gücünü onda da görmek temayülünden ileri gitmiş olmadığı gibi, yukarıki satırlarda belirttiğimiz İslâmî kaynaklarda mutlak ve geniş bir tasvip te bulmamıştır. Ayrıca unutmamak lâzımdır ki cezalar da insanlığın tekâmül merhaleleri ile ilgili bir gelişme göstermiştir ki bu hususta İslâmiyet bu konuda da ondan öncesini aşmıştır. Demokratik nizam ise her şeyden önce kişilik şeref ve haysiyetini başta korumakla mükelleftir. Nitekim zarûrî hallerde caiz görülen dayak cezasının tatbiki şartları üzerine daha dokuzuncu milâdî yüz yılında İslâm pedagoğları öğretmenleri, hiddetli buldukları bir zamanda çocukları döğmekten menetmektedirler. Müslüman çocukları kendi hiddetimizi yatıştırmak için dövülmemelidir. Bu adâlete sığmaz. Çünkü gadap anında insanın gözü döner, rengi atar ve akıllı bir insanın utanacağı kötü sözler de söylenir ki aklı başına geldiği zaman kendisinin de bundan pişmân olması gerekir⁽⁵⁶⁾.

Küttapların son durumu

İlk öğretimin başlangıç merhalesini teşkil eden küttapların İslâmiyetin ilk yayılışında Kur'anı okumayı ve yazmayı öğretmek ve müslümanlık eğitimi ile ilgili davranışları iktisap ettirmek suretiyle gördüğü vazife önemlidir. Hele Hıristiyanlığa kıyas edilince bu vazifenin rolü çok şumullü olmuştur ki bu gerçek, batılı müellifler tarafında özellikle belirtilmektedir. Bu okulların zamanla muhtaç oldukları gelişmelere intibak etmeleri hususu ise Osmanlı İmparatorluğunun tesirleri ve özellikle Tanzimattan bu yana olan hareketlerle de ilgilidir. Nitekim Irak'taki küttap okulları Bağdat'ın ikinci defa Türkler tarafından zabtından sonra gelişimini Osmanlı müesseselerine muvazi bir istikamette yürütmüş ve ilkokullar Mekâtib-i İptidaiyyeye istihâle etmiş ve bu kat üzerinde ortaokul (*Mekâtib-i Rüşdiyye*) ve liseleri (*Mekâtib-i İdadîyye*) sanat ve meslek okulları ve nihayet Mithat Paşa gibi ünlü vâliler zamanında birçok yeni maarif müesseselerine sahip olmuşlardır. Bu gün de Arap âlemindeki kuruluşlara yer yer Osmanlı devri istihâleleri içinde Medaris-i İptidaiyye, Medaris-i Saneviyye ve Âliyye gibi ayırmalarla işaret olunmaktadır. İkinci bir istihâle ve gelişme sahası da Mısırdaki olmuştur ki İslâmın daha ilk hareketli devirlerinden sonra Fatimîleri takip eden Tolonîler, Eyyübîler, Akşitoğulları ve Memlûklar gibi Türk hânedanlarına sıkı nisbetleri olan emîr ve hükümdarlar zamanında keza Suriye'de Atâbeklerden Nureddin-i Zengî'nin kurduğu kültür yuvaları kadar ilk küttap okulları da yüksek seviyede bir gelişmeyi Osmanlı İmparatorluğu zamanında ve Mısır Hıdivi Mehmet Ali Paşa zamanında idrâk etmiştir. “Kur'an okuma ve yazma okullarından burada (Yani Mısır da) 1869 dan itibaren 4 yıllık bir ilköğretim meydana getirildiği görülmüştür⁽⁵⁷⁾. Hatırlanacağı gibi 1869 da Osmanlı Devleti Saffet Paşanın Maarif Nazırlığı sırasındaki umûmî *maarif nizamnâmesini* meydana getirmiştir, ki bu nizamnâme bütün öğretim müesseselerini yeni baştan ve modern anlamda bir bütünlüğe kalbetmiştir.

Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan ve şimdi mustakil birer devlet olan komşularımızın yeni hamlelerinin ana kaynağını da bu nizamnâme teşkil etmiştir ki bu İslâm devletleri öğretim müesseselerini bu temel üzerinde geliştirmek yoluna girmişlerdir.

56 Kabisi'ye göre Öğretim ve eğitim (yahut Er-Risâlat li Adabi'l-el Muallimin ve Mûteallimin).

57 Die Welt Des Islams dergisi, Sene 7, Sayı 1-2, 1962.

Trablusgarp (bu günkü Libyâ) da ise küttâp okulları 1885 e kadar tek ilkokul tipi olarak kalmıştır. Bunların yanında Türkiye örneklerine göre Osmanlıca, Arapça, din dersleri tarih, coğrafya ve hesap gösteren modern ilkokullar açılmıştır. İtalyanların işgali devresinde ise kendi okul sistemlerini burada yerleştirmeye başlamalarından sonra eski küttâp okulları hükûmet tarafından alâka görmez olmuş ve bu okullar 1927 den sonra mahallî bir teftiş düzenine tabi olmuşlardır. 1946 dan, yani ikinci Dünya Harbinin bitiminden sonra istiklâline kavuşan Trablusgarpde ise küttâp okullarına halkın yardım ve alâkası yeniden artmıştır.⁽⁵⁸⁾ Demek oluyor ki küttâp okulları Trablusgarp ta bir nevi dinî, mahallî ve millî okul anlamına gelmekte idi. Fakat bu okullar aslında yukarıdaki açıklamalarda görüldüğü gibi İslâmiyetin başında meydana gelen özel kuruluşlar mahiyetinde idi ve o devirlerden bu yana pek az değişikliğe uğramışlardır. Bunların Trablusgarp iç vilayetlerinden biri olan Fizan'da bu günkü sayıları 109 u bulmaktadır ki merkez sahra bölgesi durumlarına uygun bir kuruluş olarak önemleri küçümsenemez. ⁽⁵⁹⁾

Bu okulların modernleşme bahsinde Osmanlı devrinin tesirleri başta yer aldığına göre bizzat Osmanlı padişahları devrinde mütevazî bir kuruluş olarak başlayan ilk sıbyân okullarının öğretimine ve derslerine temas etmek de faydadan hali olmayacaktır. Filhakika Osmanlıların İstanbul'u fethetmeden önce İznik, Bursa ve Edirne'de kurdukları dinî ve ilmî müesseselerden sonra İstanbulda Fatih Sultan Mehmet ve Kanunî Sultan Süleyman tarafından tesis olunan büyüük ölçüde ve Tıp şubelerini de ihtiva eden yüksek seviyedeki medreselerden başka sıbyân okulları ve fakir çocukların yetiştirilmesi için mahalle mekteplerinde "Kur'an okumaya ve ilm-i hâli öğrenmeye mecbûr tutulmaları hakkında zaman zaman fermanlar çıkarılmıştır. Bu cümleden olarak Şeyhülislâm Feyzullah Efendiye gönderilen ferman ile 1824-1825 de İstanbul ve Bilâd-ı Selâse kadıliklarına gönderilen fermanlar başta yer alır ki bu sıralarda batı Avrupada henüz umûmî bir maarif davranışı başlamış sayılmazdı. İngiltere ve Fransa öğretim mecbûriyetini ancak 1870-1871'den, yani Almanların Sedan zaferini bu sâyede kazandıkları fikri belirledikten sonra ele almağa başlamış, hatta kiliseye mensûp milletvekillerince bu kanunu parlamentoda müzakere edilirken "Bu teşebbüs, ferdin hakkına bir tecavüzdür." mukabelesi ile red edilmek istenmiştir. Ancak şurasına da işaret etmek doğru olur ki Türkiyenin umûmî ve mecbûrî davranışı muasır hareketler ölçüsü ile gecikmiş olmamak, hatta bir çok devletlerden, meselâ çarlık Rusyasından ve daha bir çok Avrupa memleketlerinden de erken işe girişmiş olmakla beraber alınan randıman ve sonuç bakımından bu günün ölçüleriyle bir hayli gecikmiş sayılmak gerekir.

1846 tarihinde yayımlanan bir talimatnâmede Sıbyân mekteplerinde okunacak dersler arasına "harekeli Türkçe, muhtasar ahlâk risaleleri, Türkçe tecvîd, Türkçe ilm-ihâl ve yazı dersleri" de ilâve edilmiştir. 1869 tarihli Maarif-i Umûmiyye nizamnâmesi ise Sıbyân mekteplerinde okutulacak dersleri şöyle tesbit etmiştir: alfebe, Kur'an, tecvîd ve ahlâka dair risâleler ilm-i hâl, yazı, hesap, muhtasar Osmanlı tarihi, coğrafya, faydalı bilgiler (malumat-ı nafia) ⁽⁶⁰⁾, Bugünkü Arap ve İslâm dünyası, Osmanlı Türkiyesindeki bu gelişmeyi takip ettiği gibi, o tarihlerde batı Avrupada Prusya kiralığı hariç diğer devletlerin ilk öğretim anlayış ve seviyesi de bundan daha ileri bir merhale katetmiş değildi.

58 A.J. Stele, History of Education in Tripolitania, 1948

59 Die Welt des Islâms dergisi, Wilhelm Honerbach, 1960 Kiel

60 İslâm Ansiklopedisi ve Osman Ergin, Türkiye Maarif Tarihi.

Not:

Bu yazıyı hazırlamamız sırasında İslâm Ansiklopedisinin konumuzla ilgili nühalarını şahsi kütüphânesinden hizmetime tahsis eden Fakültemizin değerli kitablık memuru İhsan İnan'a ve Arapça Metinler üzerinde yardımlarını esirgemiyen asistan Kemal Işık, İsmail Cerrahoğlu ve Talat Koç Yiğit arkadaşlarımıza burada da teşekkürü bir vazife bilirim.